

Ю. Іванова

МОТИВАЦІЯ ЯК ЧИННИК УСПІШНОГО ФОРМУВАННЯ НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ

Мотивація навчально-пізнавальної діяльності учнів є однією з фундаментальних педагогічних проблем сьогодення. Її слід віднести до обов'язкових умов сучасного освітнього процесу. Ставлення до значущості виховання мотивації учнів до навчання залежить від рівня фахової підготовки педагога, його майстерності і професійної культури.

Мотивація (*moveo* – рухаю) нині розглядається як реалізація мотиву у конкретній діяльності в процесі вибору можливих дій, спрямованих на досягнення певних цілей. Мотив — спонукання або прагнення досягнення мети та усвідомлення дії щодо її досягнення [5, с. 217–218].

У світлі діяльнісного підходу під час аналізу мотиву акцент робиться на змісті навчання, що особливо суттєво для вибору учнем профільних предметів і професії в майбутньому.

Отже, у навчальному процесі необхідною є така організація навчальної діяльності, за якої зростала б пізнавальна активність учнів як умова їхньої успішності, їхня вибіркова мотиваційна спрямованість, без якої неможливе засвоєння складних, особливо фізико-математичних чи природничих знань.

Ми маємо враховувати, що модель мотивації і соціальної поведінки (за Дж. Равеном) визначається взаємодією трьох складників: цінностей, компонентів компетентності і соціальних настанов. Щоб оцінити силу мотивації індивіда до певної діяльності (у нашому випадку ставлення учня до навчання — Ю. Іванова), необхідно врахувати всі три компоненти і з'ясувати, чи вважає людина цю діяльність важливою, тобто цінною для себе, чи прагне проявити свою компетентність у виконанні поставленого завдання і чи зустрине вона підтримку з боку тих, чия думка для неї важлива, тобто від соціального оточення. Усі ці компоненти відіграють вирішальну роль у процесі оцінювання її мотивації і компетентності [10, с. 261].

Формування мотивації — складна дидактична проблема. Дослідження вчених-педагогів, спостереження й висновки вчителів-практиків свідчать про загальне зниження мотивації до навчання як серед учнів молодших класів, так і серед старшокласників і навіть серед студентів ВНЗ. Зниження мотивації у молодших школярів частково пов'язане з тим, що необов'язкова ігрова діяльність у дошкільному віці (коли дитина грається за бажанням) змінюється обов'язковою (навіть примусовою) навчальною діяльністю. Мотивами навчальної діяльності в учнів молодшої школи стає прагнення зрозуміти явища навколишньої природи, з'ясувати зв'язки, причини виникнення. При цьому формується вміння групувати, узагальнювати, застосовувати результати узагальнення [11, с. 60–61]. Для розвитку мотивації до навчання вчителям молодшої школи можна рекомендувати: добирати цікаву інформацію, створювати позитивний емоційний настрій школярів, виявляти відомі закономірності у нових ситуаціях, урізноманітнювати методи і прийоми роботи з учнями, визначати оптимальний рівень індивідуальної складності завдань, дозованої допомоги, розкривати цілі вивчення всієї теми і кожного уроку. Стимулювати мотивацію до навчально-пізнавальної діяльності необхідно за рахунок: а) застосування завдань, що активізують; б) створення ситуації успіху для кожного учня; в) надання конструктивної допомоги у випадку утруднень; г) заохочення проявів допитливості, сильних боків особистості учня тощо [6, с. 40].

У підлітків мотивація до навчально-пізнавальної діяльності посилюється, адже змінюється співвідношення між конкретно-образним та абстрактним мисленням на користь останнього. Розвивається здатність до розумових експериментів. Уміння оперувати гіпотезами під час вирішення інтелектуальних завдань є найважливішим досягненням підлітків для аналізу навколишнього світу.

У старшокласників мислення стає системнішим, знання трансформуються у когнітивну модель світу, що слугує основою для формування світогляду. Мотиви до навчально-пізнавальної діяльності

поступово перетворюються на формування відповідних потреб у набутті знань і виборі спочатку профільних предметів, а потім і професійного самовизначення [11, с. 61]. При цьому постановка учнем реалістичних цілей і потреб та їх досягнення зумовлює мотиваційне здоров'я особистості [12, с. 1].

Мотиваційні тенденції учня полягають у вибірковій мотиваційній спрямованості щодо змісту навчальних предметів і у підвищеному сприйнятті певної навчальної інформації, яка є цікавою й потрібною учневі. У шкільний період важливим результатом освіти стає не лише обсяг здобутих знань, а й розвиток особистості, зокрема її мотиваційної сфери, що є важливим завданням школи. Адже навчально-пізнавальна діяльність — процес, спрямований на оволодіння знаннями, уміннями і навичками, що сприяє розвитку особистості за умови свідомого, вмотивованого ставлення учня до змісту діяльності. Тому роль шкільних психологів і вчителів полягає у своєчасному діагностуванні мотивів діяльності. При цьому в основі організації навчальної діяльності із засвоєння знань пріоритетним має бути розуміння ціннісної значущості важливих для учня знань. Тобто до структури навчально-пізнавальної діяльності має входити (у контексті формування навчальної мотивації до засвоєння певних знань) ціннісно-смысловий компонент. До його складу входять мотивація, позитивне ставлення до улюблених предметів, потреба в їх пізнанні [7, с. 196].

Отже, мотивація є одним із показників навчально-пізнавальної діяльності. Бажання набути певну професію зумовлює вмотивоване, свідоме ставлення до навчання. Тобто наявність особистісного смислу в набутті знань – одна з умов формування мотиваційної готовності до виконання певної навчально-пізнавальної діяльності і в майбутньому до вибору професії. Щоб допомогти кожному учневі у професійній самореалізації, шкільному психологу і класному керівникові треба: а) періодично проводити діагностування рівнів мотивації до навчання, а також анкетування та консультування учнів, батьків, учителів; б) вести роз'яснювальну і

просвітницьку роботу щодо необхідності набуття відповідних профільних знань; в) застосовувати методики, що підвищують мотиваційну готовність учнів до навчально-пізнавальної діяльності (проективні методи, проблемний підхід тощо).

Без задоволення учнів своїм навчанням складно сформуванати найвищий усвідомлено-рефлексивний рівень мотиваційної готовності, за якої провідну роль відіграють цінності саморозвитку, професійного самовизначення й самореалізації [7, с. 198].

Як відомо, є учні розумні від природи, які мають високу мотивацію до навчання, прагнуть до самоосвіти й самовдосконалення, тобто люблять навчатися. Це, як правило, обдаровані діти, у яких пізнавальний мотив стійкий на всіх етапах шкільного навчання [3, с. 203]. Вони мають високий рівень мотивації, тому зусилля вчителя мають бути спрямовані на таке: а) створення умов для забезпечення їхнього саморозвитку; б) пошук адекватних видів діяльності, необхідних для побудови індивідуального маршруту розвитку учня; в) розвиток здатності орієнтування також на цілі, які виходять за межі потреб сьогодення. Побудова підлітком своєї часової перспективи є свідченням появи мотивації до свідомого навчання, саморегуляції, проявом тенденції до саморозвитку особистості.

Окремої уваги заслуговують діти, схильні до дослідницької і наукової діяльності, особливо у сфері природничих наук, де необхідним є проведення дослідів та вирішення експериментальних задач. Дитяча потреба у дослідницькому пошуку закладена природою, адже дитина народжується дослідником, ознайомлюючись із навколишнім світом. Психологічний розвиток таких дітей відбувається як процес саморозвитку, методи організації їхньої дослідницької діяльності є специфічними. Зокрема, це вдалий добір теми дослідження, розроблення розгорнутого плану проекту, схвалення його керівником, креативність дитини, вміння знаходити і розв'язувати проблему. Якщо учень захоплюється природничими предметами, то в нього треба розвивати ще й спостережливість,

наполегливість, терпіння, здатність оцінювати природні фактори тощо [1, с. 170].

Вище зазначалося, що вчені-дидакти, психологи і вчителі-практики визнають факт зниження пізнавального інтересу сучасних учнів як важливого мотиву учіння (з 25% до 5%) [2, с. 211]. На розвиток пізнавального інтересу можуть позитивно вплинути: а) соціальні мотиви (схвалення оточуючими успіху, обов'язковості тощо); б) мотиви досягнення успіху (бажання одержати хороший результат); в) престижні мотиви (прагнення бути першим і найкращим); г) пізнавальні мотиви, які пов'язані з прагненням до здобуття нових знань та вмінь; д) мотиви задоволення від результату процесу пізнання, яке настає.

Інтенсивність пізнавальної ситуації залежить від віку дітей: у початковій школі вона епізодична, ситуативна. В учнів основної школи пізнавальні потреби часто «аморфні», не яскраво виражені. У старшокласників вони стають стрижневими, пов'язаними з вибраним профілем навчання і майбутньою професією.

Стійкими пізнавальні інтереси стають, якщо вони базуються на внутрішніх мотивах, які збігаються з метою і змістом цієї діяльності. Якщо потреба у знаннях і внутрішні мотиви учнів до навчання не збігаються із зовні заданим змістом, то відбувається втрата інтересу до знань, небажання засвоювати складний зміст навчання. Отже, вибираючи зміст навчання, особливо варіативний, слід знаходити місця перетину інтересів учня і потреб держави, узгоджувати поняття «хочу», «можу» учня і замовлення держави — «треба». Пізнавальну активність, своєрідний пізнавальний «апетит» можна розглядати як стан готовності до здійснення навчальної діяльності. Вона залежить, насамперед, від пізнавальних мотивів, потреб, які виникають та актуалізуються в проблемній ситуації, що стає імпульсом до пошукової пізнавальної активності.

Актуалізація пізнавальної діяльності, тобто пізнавальна активність виникає в тому випадку, якщо з'являється потреба у тих знаннях, які конче

необхідні для розв'язання проблеми. Тоді й виникає внутрішній пізнавальний мотив (потреба у конкретних знаннях, необхідних саме для цієї особи), що сприяє реалізації задуму. Тобто зародження пізнавального мотиву відбувається як реакція на інтелектуальне утруднення, що виникає в процесі певної діяльності. Отже, пізнавальний мотив, як поштовх до досягнення мети, є внутрішнім мотивом [2, с. 2–15].

У процесі вивчення природничих предметів, які є переважно експериментальними, розгляд навчального матеріалу має відбуватися як аналіз проведених дослідів, спостережень (а не навпаки, коли за допомогою дослідів вчитель підтверджує певне теоретичне положення), як з'ясування причин того чи іншого фізичного або хімічного явища. При цьому визначається причинно-наслідкова залежність між явищами і фактами, виникає їх усвідомлення. Тоді такі знання стають фундаментальними, світоглядними. Вони сприяють розумінню необхідності гармонійного співіснування людини з природою (кoeволюції), розумного природокористування.

У випадку розв'язання проблемних ситуацій також посилюється мотивація навчально-пізнавальної діяльності учнів. Прикладом такої мотивації є з'ясування суперечностей між набутими і новими знаннями. Зокрема, у процесі ознайомлення з явищем ізомерії учні з подивом дізнаються, що властивості речовин залежать не тільки від їх складу (про що вони знали раніше), а й від будови (нова для них інформація). Подібні приклади є і в інших природничих предметах. Наприклад, у курсі фізики в процесі розгляду парадоксів науки, фактів чи явищ, які суперечать один одному. Зокрема, суперечність між науковим фактом і життєвим досвідом учні спостерігають під час з'ясування причин того, чому шуба «гріє», тощо. Якщо певні знання для учня життєво важливі, то тоді й виникає внутрішня пізнавальна мотивація. У такому випадку краще, якщо вчитель не дає готову інформацію, а радить джерела для самостійного вирішення проблеми.

Мотивація до навчання виникає і в процесі з'ясування суперечностей між очікуваним і реальним результатом дослідження. Наприклад, від дії фенолфталеїну на розчин соди його колір (проти очікувань учнів) змінюється на малиновий (лужне середовище), хоча раніше вони знали, що розчини солей утворюються внаслідок реакції нейтралізації і тому мають бути нейтральними. Так у їхній свідомості виникає розуміння явища гідролізу солей.

Способом виникнення навчально-пізнавальної мотивації є також розгляд суперечностей між результатами правильно і неправильно виконаних дослідів чи вправ (наприклад, якщо порушено послідовність виконання чи іншу умову). Спільне визначення причин виниклих суперечностей, тобто аналіз невдач у процесі виконання дослідів також посилює мотивацію навчально-пізнавальної діяльності учнів. Спочатку виникає подив, потім інтерес і, як наслідок, — мотивація до навчання.

Аналогічне трапляється і в разі суперечностей між різними поглядами (переважно вчених), оцінками певного факту чи події (зазвичай історичної або природничої). Наприклад, підвищення середньорічної температури атмосфери Землі, тобто виникнення «парникового ефекту» одні вчені пов'язують з викидами паливними підприємствами в атмосферу надлишкового вуглекислого газу, а інші, навпаки, викиди цього газу пов'язують із підвищенням температури вод Світового океану, адже, як відомо, розчинність газів у воді з підвищенням температури від нагрівання Сонцем зменшується, і, як наслідок, вуглекислий газ з води потрапляє в атмосферу. Підвищення навчальної мотивації у подібних випадках відбувається під час з'ясування питань, що є причиною і що є наслідком цього природного явища.

Спонування до появи навчальних мотивів, до з'ясування причин певного явища чи факту може викликати й ситуація сумніву. Наприклад, благородні (інертні) гази було знайдено ще за життя Д. Менделєєва, але вже після відкриття періодичного закону і періодичної системи хімічних

елементів. То ж здавалося, що періодичний закон зазнає краху, бо де ж їх треба було розмістити у таблиці хімічних елементів? Розмірковування над цим питанням розсіює сумніви щодо справедливості періодичного закону. Подібні знання, зокрема знання про будову атома, про завершений електронний шар атомів благородних газів, позитивно впливають на навчально-пізнавальну мотивацію, формуючи світогляд учнів. Отже, пізнавальна мотивація формується у процесі розв'язання суперечностей. При цьому розвиваються мислення учнів та їхні здібності.

Як відомо, мотивація до навчання і зміст навчального матеріалу взаємопов'язані, адже інтерес формується на змісті, що вивчається з урахуванням емоційного ставлення учня до певного змісту. Саморозвиток здібностей до пошуку істини розвиває логічне мислення, допомагає розкриттю потенційних можливостей кожного учня, дає йому змогу відчувати радість відкриття [4, с. 180].

За обсягом інформації проблемне навчання дещо поступається інформаційному, проте краще збуджує думку учнів, формує мотивацію до розмірковування, що є особливо важливим для проведення експериментів з природничих предметів. Тому завдання вчителя полягає в тому, щоб не підказувати висновки й умовиводи, а лише будити навчальну мотивацію до розв'язання поставленої проблеми.

У процесі формування навчальних понять суперечності можуть виникати і на межі галузей їх застосування, і за умови підвищення рівня засвоєння змісту. Наприклад, на уроках математики в основній школі учні дізнаються, що паралельні прямі не перетинаються (за Евклідом), а у старшій школі їм стає відомо, що через кривизну простору паралельні лінії можуть перетинатися (за М. Лобачевським). Або ще приклад (на підвищення рівня засвоєння понять): вивчаючи хімію в основній школі, учні дізнаються про сталість складу речовин, тобто про дальтоніки (хоча сам цей термін і не вживається), а у старших класах їм стає відомо, що є речовини, склад яких може змінюватися, залежно від умов їх добування, тобто про бертоліди.

Аналогічно у сьомому класі учні переконані в тому, що луги — це речовини, в яких атоми металів зв'язані з гідроксогрупами, а от у старших класах вони дізнаються, що луги — речовини, які зв'язують протони (а гідроксогруп можуть і не містити).

Отже, із світоглядних позицій визначення понять на вищому рівні має стати природним підсумком вивчення властивостей певного об'єкта, закономірним висновком із процесу засвоєння багатоманітних внутрішніх зв'язків і цілісності системи, в яку входить певне поняття, і подальшим його узагальненням.

Уміння створювати і використовувати певні ситуації для впливу на систему мотивів особистості є важливим компонентом педагогічної майстерності [9, с. 149].

Резюмуючи, зазначимо, що засвоєння знань та вмінь на сучасному компетентнісному рівні може відбуватися і за умови мінімальної участі вчителя, навіть майстра своєї справи. А от без активної участі самих учнів процес засвоєння фундаментальних, світоглядних знань на рівні сучасних вимог є неможливим. Тому слід стимулювати учнів до пізнавальної діяльності, створювати мотиви свідомого ставлення до навчання [8, с. 20]. Лише за таких умов можлива самореалізація учнів у житті, їхня адаптація в соціумі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белоусова Т. Н. Исследования и проекты: что снижает мотивацию школьников к познанию / Т. Н. Белоусова, М. А. Мазниченко // Народное образование. — 2010. — № 8. — С. 169–175.
2. Блинова Е. Р. Мотивация учебно-познавательной деятельности школьников с помощью контекстной задачи / Е. Р. Блинова // Народное образование. — 2010. — № 6. — С. 210–220.
3. Зеленина Е. Б. Одаренный ребенок: как его воспитывать и обучать? / Е. Б. Зеленина // Народное образование. — 2010. — № 8. — С. 201–206.
4. Идиатулин В. С. Принцип проблемности в учебном процессе / В. С. Идиатулин // Народное образование. — 2010. — № 8. — С. 176–181.
5. Кондаков И. М. Психология: иллюстрированный словарь / И. М. Кондаков. — СПб.; Прайм-Евроник, 2003. — 512 с. — (Проект «Психологическая энциклопедия»).

6. Мар'яненко Л. Рекомендації для педагогів щодо вміння формувати пізнавальний інтерес і пізнавальну потребу в молодших школярів / Л. Мар'яненко // Практичний психолог: школа. — 2014. — № 3. — С. 40–48.
7. Овчинникова О. Н. Старшие подростки: мотивационная готовность к учебе и познанию: в поиске оптимальных условий / О. Н. Овчинникова, Т. М. Чурекова // Народное образование. — 2010. — № 2. — С. 195–199.
8. Онищук В. О. Дидактичні умови усвідомлення учнями навчального матеріалу (V–VIII класи) / В. О. Онищук // Радянська школа. — 1964. — 168 с.
9. Педагогический энциклопедический словарь / глав. ред. Б. М. Бим-Бад ; редкол. : М. М. Безруких, В. А. Болотов, Л. С. Глебова [и др.]. — М. : Большая российская энциклопедия, 2002. — 528 с.
10. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Дж. Равен ; пер. с англ. — М. : Когито-Центр, 2002. — 396 с.
11. Шопіна М. О. Розвиток мислення дітей 5–9 років та підлітків / М. О. Шопіна // Практична психологія та соціальна робота. — 2013. — № 9. — С. 60–72.
12. Штепа О. С. Мотиваційне здоров'я особистості / О. С. Штепа // Практична психологія та соціальна робота. — 2012. — № 8. — С. 1–4.